

УДК 911.375(477.8)"653":332.012.2](091)

УРБАНІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (X-XIII ст.)

Аносова В. С.

URBANIZATION OF THE TERRITORY OF WESTERN UKRAINE (X-XIII centuries)

Anosova V. S.

В статті автором розглядається проблема заснування перших міст на території Галицької та Волинської земель, що стало можливим завдяки їх економічному розвитку; розглянуто згадки про міста Західної України які містяться в літописах; проаналізовані схожі процеси в період становлення і розвитку інших міст; відображений зв'язок між статусом регіону та зростанням міста.

Ключові слова: місто, дитинець, літопис, фортеця, укріплення, город, князівство.

Вступ. Місто за часів Давньої Русі - це поселення, для заснування якого ретельно вибиралося місце. Територія повинна бути зручною в плані оборони. На пагорбі, як правило, в відділенні від річки, споруджувалася укріплена частина (дитинець). Житлові будинки розташовувалися ближче до річки, в низовині або, як говорили, на Подолі. Таким чином, перші міста Давньої Русі склалися з центральної частини - дитинця, добре захищеного, і більш зручною, але менш безпечною торгово-ремісничій частині. Трохи пізніше в поселеннях виникають посади, або передгір'я. Перші міста на Русі будувалися не з каменю, як більшість поселень в Західній Європі того часу, а з дерева. Перші дерев'яні укріплення утворювали загороджувальне кільце з дерев'яних зрубів, наповнених землею. З плином часу міста розвивалися, збільшувалися в розмірах та нарощували обороноздатність.

Постановка проблеми. З огляду на відсутність в розпорядженні історичної науки джерел які б допомогли точно датувати заснування давньоруських міст, що тісно пов'язане з розбудовою фортифікаційної системи укріплень кожного окремого міста. Доцільним є вивчення та аналіз розвитку окремих міст Західної України в результаті перенесення адміністративного центру регіону до кожного з них.

Питання про заснування найдавніших міст на території західноукраїнських земель залишається актуальним протягом тривалого часу і є важливим

для вивчення історичних процесів котрі протікали не лише на території Галицької та Волинської земель, а й на території України в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Незважаючи на велику кількість досліджень, ця проблема залишається відкритою [12, 13]. Причина тому - відсутність джерел які б точно вказували на час заснування певного міста або поселення. На сьогодні, на жаль, в розпорядженні історичної науки є джерела які лише опосередковано вказують на вже існуючі міста [10], як сталі адміністративні одиниці з розвинутою системою фортифікації.

Мета. Аналіз впливу розвитку окремих міст з перенесенням до них адміністративного центру регіону у X-XIII століттях.

Матеріали і результати дослідження.

На рубежі нової ери слов'яни вже виділилися як окрема етнічна спільнота. Вони населяли територію від Балтійського моря на півночі і Чорного моря на півдні, від ріки Волги та Дон на сході до річок Прут та Західний Буг, а також Карпатських гір на заході.

За часів раннього середньовіччя східні слов'яни, які на той час склали давнє населення сучасної України, було втягнуте в процеси, характерні для загальноєвропейського середньовіччя, а саме переселення і утворення перших державних об'єднань, становлення суспільної організації та економічної діяльності ранньофеодального типу, виокремлення особливостей культур. Велика влада діячів релігії в ранньофеодальних державах виступала нормою суспільної формації того часу. На теренах України доба феодалізму мала певні особливості: швидка феодалізація зберігала залишки родоплемінного ладу.

Від початку II століття на території між Сіверським Дінцем і Дністром мешкали анти, які переважно займалися землеробством, торгівлею, а також кольоровою та чорною металургією. Пізніше територію сучасної України населяло декілька кочових племен які також заснували свої державні утворення на цих землях.

Розселення слов'ян на території Європи випало на добу Великого переселення народів. В цей час слов'янські племена переходять до нового суспільного устрою – сусідсько-територіальної громади та патріархальної сім'ї. Досить швидко в слов'янській спільноті зародилися основи військово-політичних об'єднань та як слідство утворення державного об'єднання [1].

Волинь є сталим історико-географічним регіоном. Вона займає територію басейнів правих приток верхньої Прип'яті та Західного Бугу. У процесі свого формування, як історико-культурного регіону Волинь пройшла ряд етапів, найважливішим з яких був давньоруський етап. В цей час вперше згадуються волинські землі як складова території Київської Русі. Поступово Волинь перетворюється на адміністративну одиницю – землю-князівство. В складі Київської Русі Волинь займала помітне місце і у XI-XII століттях входила до великокнязівських доменальних володінь та вже в другій половині XII століття відокремилася як напівсамостійна адміністративно-територіальна одиниця. З кінця XII-XIII століттях Волинь була могутнім князівством та все ж підтримувала тісний зв'язок з Київською державою. У давньоруський період територія Волині часто змінювалася, її розміри не були стабільними, та вже у XII столітті влада волинських князів простиралася далеко за межі самої Волині [2].

Про включення волинських земель до складу Київської Русі скупо згадує «Повість временних літ», але є не досить достовірним свідомством.

На момент входження волинських земель до складу Київської Русі на її теренах вже існувала місцева ранньфеодална верхівка, що свідчить про певну організацію тут адміністративної влади. Виникнення міст пов'язують з укріпленням кордонів. В цілому ж місто як територіальна одиниця відображає процеси економічного та соціального розвитку.

Головним адміністративним центром волинської землі було місто Володимир. Незважаючи на те що загальна площа волинських земель була не стабільною, це місто досить швидко зростало і вже в середині XII століття Володимир його територія вийшла за межі зовнішніх укріплень. В цей же час розпочалося монументальне будівництво. За три кілометри від дитинця в урочищі «Стара Катедра» було знайдено залишки двох церков. Одна з них мала досить значні розміри для провінційного Володимира, що свідчить про високий рівень економічного розвитку міста.

Писемні пам'ятки вказують на те, що в XII-XIII століттях давні міста були розташовані по окраїнах волинських земель, а в інтервалі часу між 1151 та 1289 роками в літописах згадується факт існування вже сталих міст на території Волині. Отже час заснування цих міст є більш раннім.

По всій території Волині відомі городища які датуються X-XI століття, а у XII столітті майже половина з них припиняє своє існування. Поряд з городищами, що були засновані у більш ранній час у

XII столітті виникають нові укріплені населені пункти.

В XII столітті на Волині поширюється монументальне будівництво. У XII-XIII століттях дитинець та околне місто Луцька розмішувалися на пагорбах, та були відокремлені рікою Стир та її протокою Глуц. Відомо, що муровані стіни луцького дитинця було закладено, також, на рубежі XII-XIII століть. Інтенсивне зростання Луцька та Володимира зумовлено тим, що в різний період часу з цих міст здійснювалось адміністративне управління. На прикладі другорядних адміністративних центрів Луцького князівства, таких як Пересопниця та Дорогобуж, які інколи ставали центрами самостійних князівств, саме на цей час і припадав стрімкий розвиток цих міст. Літописні джерела свідчать про те, що в XII - початку XIII століття Дорогобуж був густонаселеним феодальним містом, виконував політичні, адміністративні та культурні функції, мав розвинену торгівлю, а також ремісництво [14].

Приблизно на цей же час припадає розвиток Пересопниці. У XII-XIII століттях поселення округи поступово концентруються навколо дитинця. В цей же час побудовано князівські і боярські садиби поблизу Пересопниці.

На XII - XIII століття також припадає розвиток забузького центру – Червена. Приблизно в цей же час було щільно забудована територія не лише дитинця та околного міста (близько 3,5 га), але й прилеглий території [9].

В 1995 році С. Д. Планишко провів обстеження городища, яке розташоване на правому березі річки Західний Буг, неподалік села Новоугрузьке Любомльського району Волинської області. Обстеження показало, що, «...городище займає піщане підвищення, що підноситься на 3 м над рівнем заплави. У південній частині цього підвищення знаходиться стрімкий останець, вершину якого в давньоруський період займав дитинець. Висота останця над рівнем заплави – 11 м, а над рівнем околного міста – близько 9 м. Загальні розміри городища 800 x 350 м. Від території околного міста дитинець відмежований глибоким ровом. По краях околного міста в кількох місцях простежуються валоподібні підвищення. З південного сходу околне місто обмежене заболоченим озером, ... воно має штучне походження і являє собою ділянку давнього рову» [10]. Нажаль, до наших днів збереглися лише невелика ділянка дитинця, по краю якого пролягає широкий вал, висотою близько 1 м. На південно-східному схилі підвищення також спостерігаються залишки валу, який поєднував укріплення околного міста та дитинця. Також за свідченнями місцевих жителів відомо, що в комплекс споруд дитинця входили заглиблені об'єкти, а саме ями з обвугленим зерном. Пізніше ці комплекси були розмиті Західним Бугом.

З перенесенням княжої столиці до заснованого Данилом Романовичем міста Холм, воно починає різко зростати. Завдяки активному розвитку монументального будівництва дуже скоро Холм стає великим

феодалним містом. На території міста знайдено залишки фундаменту чотирикутної в плані вежі, деякі складні архітектурні деталі. Відомі тут сліди плавлення олова. В 60-х роках XX століття на території дитинця було розкопано кам'яний палац розміром 38x 22 метри, який датується XII століттям.

У східній частині Волинського Полісся у XII-XIII століттях активно виникають невеличкі міста-волості, як наприклад давньоруське місто Камінь. Це місто біло засноване приблизно у XII столітті. На початку XIII століття простежується збільшення кількості населення міста і вже в кінці століття воно укріплюється.

Як відомо, перші міста засновувалися на територіях з родючими ґрунтами, що є характерним для всіх землеробських культур того часу, а вже пізніше нові міста засновувалися на найбільш заселених та укріплених територіях.

Галицька і Волинські землі завжди посідали значне місце в історії давньої Русі. Межею між цими землями виступав вододіл Сяну і Дністра, а з іншого боку Західного Бугу і Прип'яті. В період феодальної роздробленості на цих землях існував ряд самостійних князівств, які були об'єднані на межі XII-XIII століть в єдине велике Галицько-Волинське князівство. За розмірами та впливом воно поступалося лише Володимиро-Суздальському князівству.

За даними літописів на північному заході Галицька земля межувала з поляками, на південному заході з уграми, на півдні з кочовими племенами. Східними сусідами були Київські землі, а на півночі Волинські землі.

Сусідами Волині виступали: на заході – поляки, на півночі – ятвяги і литовці. На сході Волинь межувала з Київськими землями, а та на півдні з Галицькими.

В давньоруських літописах маються згадки про тодішні адміністративні та політичні центри Волинської та Галицької земель. 981 роком згадується: «Иде Володимиръ к Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемишль, Червен, и иныя городы, иже суть до сего дне под Русью» [10]. За цією цитатою стає зрозумілим що, вже в X столітті Перемишль на заході Галицької землі та Червен – на заході Волинської були сталими політичними осередками. Під «городами» Червен та Перемишль слід розуміти не лише самі міста з околицями, але й всі обласні землі. Значення Перемишля і Червена обумовлено його географічним положенням, як і більшості давніх міст. Вони розташовувалися на перетині важливих торговельних, сухопутних та водних шляхів. Завдяки цьому ці міста активно розвивалися та процвітали.

Під 1081 роком Іпат'євський літопис згадує город Волинь, від якого, як вважається, оточуючи його землі отримали свою назву. Нажаль відомостей про це місто дуже мало. З політичної арени західних земель це місто сходить на самому початку писемної історії давньої Русі.

Дослідники вважають що давнє місто Волинь розташовувалося на місті впадання ріки Гучви до Західного Бугу. Після занепаду міста на політичну сцену Волинських земель виходить місто Володимир і посідає перше місце.

Міста Володимир, Червен та Перемишль склали одну цілісність і майже весь час були у тісному зв'язку, а іноді і в залежності від Київської держави.

В давньоруських літописах маються свідчення про інші міста на теренах Галицької і Волинської земель у XI столітті. Серед них: Белз (1030 рік), Дорогобуж (1084 рік), Луцьк (1085 рік), Звенигород (1087 рік), Требовля і Бурськ (1097 рік). Такі міста як Перемишль, Звенигород і Требовля згадуються з XI століття як стольні городи Ростиславичів.

В першій половині XII століття на Галицьких землях виникає об'єднане Галицьке князівство із стольним градом – Галич. Це місто вперше згадано у літописах під 1140 роком. До складу Галицького князівства ввійшли також окремі раніше Теребовлянське, Звенигородське та Перемишльське князівства [10].

В другій половині XII століття Галицьке князівство було одним з найбільших та найвпливовіших князівств періоду феодальної роздробленості Київської Русі.

Волинська земля у XI-XII століттях поділялася на ряд самостійних князівств з осередками у Володимирі, Червені, Бурську, Белзі, Луцьку, а також Дорогобужі, Пересопниці і Шумську. Слід зазначити що існування князівств були не тривалим, кордони не стабільними, а самі князівства то занепадали, то засновувалися знов.

На межі XII-XIII століть Галицькі і Волинські землі були об'єднані Романовичами в єдине Галицько-Волинське князівство. За розмірами і впливом воно було другим після Володимиро-Суздальського князівства на північному сході [8].

На території Галицько-Волинських земель знайдено сотні залишків укріплених поселень періоду Київської Русі та феодальної роздробленості у вигляді валів і ровів. Ці поселення виступають в джерелах під назвою «город» це слово походить від дуже давнього слова «городити» тобто укріпляти.

Висновки. Таким чином, виникнення міст на території Волині та Галичини пов'язане з укріпленням рубежів. Не можна повністю виключати думку про те, що спочатку по лінії кордонів тут було збудовано укріплені пункти – фортеці, які пізніше розвинулися до повноцінних феодальних міст. Давні міста були розташовані не лише по лінії кордону. Вони виникали на перетині великих торговельних шляхів, що в свою чергу сприяло економічному розвитку кожного конкретного міста та регіону загалом.

Історичні реалії свідчать про те, що причиною масового виникнення міст у певному регіоні був саме соціально-економічний розвиток цих земель.

Література

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI АС. – Москва, 1901., Т.1. – с 1-133.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – Київ, 1982. – 267 с.
3. Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – 146 с.
4. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. – Варшава, 1885. – С.10-179.
5. Батюшков П.Н. Волинь. – СПб., 1888. – 128 с.
6. Довженко В.І. Про типи городищ Київської Русі // Археологія 1975. - № 16.- с. 3-14.
7. Военна історія України. Волинь та Полісся [текст]: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25-26 квітня 2013р. / Національний історично-військовий музей України. – Київ, 2013. – 606 с.
8. Головка О.Б. На чолі об'єданого князівства:загадки та невідомі сторінки біографії князя Романа Мстиславовича // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, традиції. Тези доповідей та повідомлення Міжнародної наукової конференції. – Львів, 1993. – с 93-95.
9. Колосок В.Б. Луцьк - пам'ятка архітектури та містобудування: історико-архітектурний нарис / Богдан Віталійович Колосок – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. – 124 с. + 16 іл.
10. Планишко С. Д. До проблеми локалізації давньоруського Угровська // Київська старовина. – 1997. - № 5. – с. 168-177.
11. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 88, spr. 563, ark. 165.
12. ЦДАЛ, ф. 52, оп. 1, spr. 11, ark. 8.
13. ЦДАЛ, ф. Р-15, spr. 106, ark. 40.
14. ЦДАЛ, ф. Р-15, spr. 109, ark. 1-4.
15. ЦДАЛ, ф. Р-15, spr. 111, ark. 2.
16. ЦДАЛ, ф. Р-15, spr. 111, ark. 49-57.

Reference

1. Antonovy`ch V.B. Arхеologicheskaya karta Volinskoy guberny`y` // Trudy XI AS. – Moskva, 1901., T.1. – s 1-133.
2. Arхеologichni pam'yatky` Pry`karpattya i Voly`ni ran`oslov`ns`kogo i davn`orus`kogo periodiv. – Ky`yiv, 1982. – 267 s.
3. Arхitekturna spadshhy`na Voly`ni. Zb. nauk pracz`. – Rivne: PP DM, 2008. – 146 s.
4. Barsov N.P. Oчерky` russkoj y`story`cheskoj geografy`. – Varshava, 1885. – S.10-179.
5. Batyushkov P.N. Volin`. – Spb., 1888. – 128 s.
6. Voyenna istoriya Ukrayiny`. Voly`n` ta Polissya [tekst]: zb. nauk. pracz` za materialamy` Vseukr. nauk. vijs`kovo-istory`chnoyi konf., 25-26 kvitnya 2013r. / Nacional`ny`j istory`chno-vijs`kovy`j muzej Ukrayiny`. – Ky`yiv, 2013. – 606 s.
7. Golovko O.B. Na choli ob'yednanogo knyazivstva:zagadkovi ta nevidomi storinky` biografiyi knyazyva

- Romana Msty`slavovy`cha // Galy`cz`ko-Voly`ns`ka derzhava: peredumovy` vy`ny`knennya, istoriya, trady`ciyi. Tezy` dopodejta povidomlennya Mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciyi. – L`viv, 1993. – s 93-95.
8. Dovzhenok V.I. Pro ty`py` gorody`shh Ky`yiv`s`koyi Rusi // Arхеologiya 1975. - # 16.- s. 3-14.
  9. Kolosok V.B. Lucz`k - pam'yatka arхitektury` ta mistobuduvannya: istory`ko-arхitekturny`j nary`s / Bogdan Vitalijovy`ch Kolosok – Lucz`k: PVD «Tverdny`nya», 2011. – 124 s. + 16 il.
  10. Planishko S. D. Do problemi lokalizacii davn`orus`kogo Ugrovs`ka // Kiiv`s`ka starovina. – 1997. - № 5. – s. 168-177.
  11. CzDIAL, f. 146, op. 88, spr. 563, ark. 165.
  12. CzDIAL, f. 52, op. 1, spr. 11, ark. 8.
  13. CzDIAL, f. R-15, spr. 106, ark. 40.
  14. CzDIAL, f. R-15, spr. 109, ark. 1-4.
  15. CzDIAL, f. R-15, spr. 111, ark. 2.
  16. CzDIAL, f. R-15, spr. 111, ark. 49-57.

Аносова В. С. Древнерусские города Западной Украины как источник социально-экономического развития региона.

В статье автором рассматривается проблема основания первых городов на территории Галицкой и Волынской земель, что стало возможным благодаря их экономическому развитию; рассмотрено упоминания о городах Западной Украины содержащиеся в летописях; проанализированы схожие процессы в период становления и развития других городов этих регионов; отражена связь между статусом региона и ростом города.

Ключевые слова: город, детинец, летопись, крепость, укрепление, город, княжество.

Anosova V. S. Ancient russian cities of Western Ukraine as a source of socio-economic development of the region.

In the article the author considers the problem of establishing the first cities in the territory of the Galician and Volyn lands, which became possible due to their economic development; Mentions about the cities of Western Ukraine contained in the annals are considered; analyzed similar processes during the formation and development of other cities; reflects the connection between the status of the region and the growth of the city.

Key words: city, fortified center, chronicle, fortress, fortification, city, principality.

Аносова В. С. асистент кафедри всесвітньої історії та історії України Східноукраїнського національного університету ім. В.Далія, e-mail: anosovaV91@gmail.com

Рецензент: д.і.н., проф., Довжук І.В.

Стаття подана 23.09.2017.